

ปริทัศน์หนังสือ

ขบวนการในความเคลื่อนไหว:
อีกโลกหนึ่งจะเป็นจริงได้หรือไม่?
(A Movement of Movements:
Is Another World Really Possible?)*

ทอม เมอร์ติส, บรรณาธิการ. 2555. ขบวนการในความเคลื่อนไหว:
อีกโลกหนึ่งจะเป็นจริงได้หรือไม่? แปลโดย ภัทวดี วีระภาสพงษ์,
สุนทรี เกียรติประจักษ์, ชีรวินี วงศ์ทองสวรรค์ และ เพียรพร ดีเทศน์.
นนทบุรี: สำนักพิมพ์ฟ้าเดียวกัน.

วชิรวิทย์ คงคาลัย

นักศึกษาปริญญาตรี
คณะรัฐศาสตร์
มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

*ปรับปรุงจากรายงานในการศึกษารายวิชา สว.350 การเปลี่ยนแปลงทางสังคม
คณะสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ภาค 1/2557.

หนังสือ *A Movement of Movements: Is Another World Really Possible?* ได้รับการตีพิมพ์ครั้งแรกเมื่อปี ค.ศ. 2004 (พ.ศ. 2547) โดยสำนักพิมพ์หัวก้าวหน้าอย่าง Verso ซึ่งเนื้อหาได้นำมาจากบทสัมภาษณ์และบทความที่เคยถูกตีพิมพ์ไว้ในวารสาร *New Left Review* หลังจากหนังสือเล่มนี้ออกวางขายได้ไม่นานก็ได้รับการตอบรับเป็นอย่างดีจากผู้อ่าน จนกระทั่งสำนักพิมพ์ฟ้าเดียวกันได้จัดพิมพ์เป็นภาษาไทยในชื่อ *ขบวนการในความเคลื่อนไหว: อีกโลกหนึ่งจะเป็นจริงได้หรือไม่?* แปลโดยภักดี วีระภาสพงษ์ และคณะ ในปี พ.ศ. 2555 เนื้อหาและประเด็นส่วนใหญ่ของหนังสือเล่มนี้กล่าวถึงขบวนการทางสังคมที่อาจจะกล่าวได้ว่าเป็นรูปแบบขบวนการทางสังคมใหม่ (new social movement: NSM) โดยรวบรวมบทสัมภาษณ์ของตัวแทนแต่ละกลุ่ม/ขบวนการต่างๆ ที่สำคัญ รวมถึงบทวิเคราะห์จากปัญญาชนและนักวิชาการที่พูดถึงขบวนการทางสังคมดังกล่าว

จากที่ได้สำรวจประเด็นและเรื่องราวต่างๆ ของหนังสือเล่มนี้ พอที่จะสรุปได้ว่า ขบวนการทางสังคมทั้งหลายที่มีการเคลื่อนไหวต่างไปจากเดิมนั้น มีจุดเริ่มต้นที่พอจะย้อนกลับไปได้เมื่อขบวนการเคลื่อนไหวของชนพื้นเมืองในรัฐยากจนเล็กๆ ของเม็กซิโก เริ่มเคลื่อนไหวเรียกร้องรัฐบาลเพื่อปลดปล่อยตัวเองจากการถูกกดขี่อันเกิดมาจากนโยบายที่ได้ทำลายวิถีชีวิตของชนพื้นเมืองดั้งเดิม ขบวนการดังกล่าวคือ กองทัพซาปาติस्ताซึ่งมีผู้ใช้นามแฝงในการเคลื่อนไหวว่า รองผู้บัญชาการมาร์กอส (Subcomandante Marcos) เป็นหัวหน้าคนสำคัญในการเคลื่อนไหวที่เริ่มขึ้นในช่วงคริสต์ทศวรรษ 1990 (ประมาณ พ.ศ. 2537) นี่คือนจุดเริ่มต้นเล็กๆ ที่ได้เป็นแรงบันดาลใจให้เกิดการรวมพลังของกลุ่ม/ขบวนการมากมาย จนกระทั่งในเวลาต่อมาขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมต่างๆ ทั่วโลกทั้งซีกโลกเหนือและซีกโลกใต้ได้ร่วมมือกันขัดขวางการประชุมขององค์การการค้าโลก (World Trade Organization: WTO) ที่เมืองซีแอตเทิล (ค.ศ. 1999; พ.ศ. 2542) ซึ่งเป็นการประชุมของผู้นำกลุ่มประเทศซีกโลกเหนือเพื่อทำข้อตกลงการค้าเสรีตามกรอบลัทธิเสรีนิยมใหม่ (neo-liberalism) อันเป็นสิ่งที่ขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมเหล่านี้มองว่าจะนำมาสู่ความอยุติธรรมต่างๆ ในสังคม และการทำลายล้างสิ่งแวดล้อมอย่างมหาศาลที่ไม่สิ้นสุด ปฏิบัติการดังกล่าวของพวกเขาถือว่าประสบความสำเร็จอย่างมากเพราะสามารถทำให้การประชุมดังกล่าวถูกยกเลิกไปได้โดยไม่มีข้อตกลงใดๆ เกิดขึ้นในที่ประชุม

หลังจากนั้นไม่นานเมื่อเข้าสู่คริสต์ศตวรรษที่ 21 อย่างเต็มตัว ใน ค.ศ. 2001 (พ.ศ. 2544) ขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมที่ได้ร่วมปฏิบัติการที่ซีแอตเทิล รวมถึงขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมอื่นๆ ที่ไม่ได้เข้าร่วมในคราวนั้น ได้ร่วมกันจัดงานเวทีสังคมโลก (World Social Forum: WSF) ที่เมืองปอร์โต อาเลเกร (Porto Alegre) ประเทศบราซิล ซึ่งเป็นงานแลกเปลี่ยนบทเรียนและความคิดเห็นต่างๆ ของกลุ่ม/ขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมทั่วโลกทั้งซีกโลกเหนือและซีกโลกใต้ การจัดงานดังกล่าวมุ่งไปที่การพยายามหายุทธศาสตร์ร่วม และเสนอแนวทางเลือกอื่นๆ ภายใต้อำนาจใหม่ที่ว่า “โลกอื่นที่เป็นไปได้” (another world is possible) ซึ่งบ่งบอกถึงโลกที่มีหนทางอื่นนอกเหนือจากการแก้ปัญหาด้วยการเดินตามกรอบลัทธิเสรีนิยมใหม่ที่กำลังเกิดขึ้นทั่วโลกเท่านั้น โดย “ไม่มีหนทางอื่น” (there is no alternative) ขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมเหล่านี้มองว่า เสรีนิยมใหม่เป็นต้นตอของปัญหาหลายอย่าง ถึงแม้ว่าหลังจากเสร็จสิ้นงานดังกล่าว แนวทางต่างๆ ที่พยายามเสนอออกมาจะไม่ค่อยมีความชัดเจนและไม่น่าจะนำไปปฏิบัติได้จริงก็ตาม อย่างไรก็ตาม นี่เป็นจุดเริ่มต้นของขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมรูปแบบใหม่ที่มีจุดเน้นความสนใจกว้างไกลมากไปกว่าเดิม โดยไม่ยึดติดแต่กรอบแคบๆ เฉพาะประเด็นเศรษฐกิจอย่างเดียวเหมือนกับขบวนการทางสังคมแบบเดิม แต่ได้ขยายกรอบความสนใจไปในเรื่องอื่นมากขึ้น เช่น อัตลักษณ์ทางเพศหรือสิ่งแวดล้อม

บทสัมภาษณ์และบทวิเคราะห์ต่างๆ ที่นำมาบรรจุไว้ในหนังสือสะท้อนให้เห็นถึงยุทธศาสตร์วิธีการ และเป้าหมาย รวมถึงวิธีคิดและจุดเน้นในการมองปัญหาของขบวนการทางสังคมในสังคมร่วมสมัยได้เป็นอย่างดี กล่าวคือ ขบวนการทางสังคมในปัจจุบันมีความแตกต่างจากแต่ก่อน ขบวนการทางสังคมแบบเดิม (conventional social movement) ยังผูกติดตัวอยู่กับการเรียกร้องผลประโยชน์ (ทางเศรษฐกิจ) แบบแคบของชนชั้นตนเองเป็นหลัก แต่ขบวนการทางสังคมแบบใหม่ในปัจจุบันจะสนใจในประเด็นที่กว้างไกลกว่าชนชั้นของตน เช่น ความเท่าเทียมระหว่างเพศ ความยากจนที่เกิดจากธุรกิจบรรษัทข้ามชาติหรือผลกระทบจากสิ่งแวดล้อม เป็นต้น ทั้งนี้เป็นเพราะขบวนการทางสังคมดังกล่าวได้มองลักษณะที่มาของปัญหาต่างไปจากเดิม โดยเห็นว่าต้นตอของปัญหาเกิดจากกระบวนการโลกาภิวัตน์และเศรษฐกิจเสรีนิยมใหม่ที่พยายามลดบทบาทของรัฐลง และเพิ่มอำนาจให้

กับบรรษัทข้ามชาติที่เข้ามาครอบงำผลประโยชน์จากทรัพยากรในประเทศกำลังพัฒนา โดยเฉพาะประเทศในซีกโลกใต้ เช่น แอฟริกาใต้หรือเม็กซิโก เป็นต้น โดยประเทศและองค์การโลกบาลที่มีบทบาทสำคัญในการส่งเสริมการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวคือ สหรัฐอเมริกา กองทุนการเงินระหว่างประเทศ (International Monetary Fund: IMF) และองค์การการค้าโลก อย่างไรก็ตาม การเคลื่อนไหวของขบวนการทางสังคมแบบใหม่ในปัจจุบันมักถูกโจมตีจากพวกสนับสนุนแนวทางเสรีนิยมใหม่ว่าเป็นพวกฝืนธรรมชาติของโลกาภิวัตน์ จึงทำให้ขบวนการทางสังคมเหล่านี้มักถูกมองว่าเป็น “พวกขวางโลก” ขัดขวางความเจริญ

หนังสือเล่มนี้มีคุณูปการสำคัญในการทำความเข้าใจการเคลื่อนไหวของขบวนการทางสังคมในปัจจุบันได้เป็นอย่างดี เพราะบทสัมภาษณ์ในหนังสือเผยถึงรายละเอียดมากมายของการเคลื่อนไหว ไม่ว่าจะเป็นการจัดตั้งองค์กรที่เน้นลักษณะไม่มีลำดับชั้น การดำเนินยุทธวิธีแบบเผชิญหน้า แต่ไม่ใช้ความรุนแรง หรือแม้กระทั่งวิถีคิดในการเคลื่อนไหวแบบใหม่ของแต่ละกลุ่มที่มีความแตกต่างอย่างถอนรากถอนโคนจากวิถีคิดของการเคลื่อนไหวแบบเดิม นี่เป็นจุดแข็งของหนังสือเล่มนี้ที่พยายามเผยให้เห็นถึงรายละเอียดของขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมใหม่ อย่างไรก็ตาม งานชิ้นนี้มีจุดอ่อนบางประการ ดังนี้

ประการที่หนึ่ง หนังสือเล่มนี้ได้พยายามประกาศโดยนัยตลอดว่าขบวนการทางสังคมทั้งหมดที่นำเสนอมานั้นเป็นขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมใหม่ (NSM) อย่างไรก็ตาม ขบวนการทางสังคมที่ยกตัวอย่างมาในหนังสือฉบับนี้บางตัวอย่างไม่อาจจัดอยู่ในขบวนการทางสังคมแบบใหม่ได้ อย่างเช่นกลุ่ม ATTAC (Association pour la Taxation des Transactions financière et l'Aide aux Citoyens หรือ Association for the Taxation of Financial Transactions and Aid to Citizens) ขบวนการทางสังคมที่เริ่มต้นจากการเคลื่อนไหวเพื่อเรียกร้องความเป็นธรรมด้านการเงินให้กับผู้ได้ผลกระทบจากนโยบายแบบเสรีนิยมใหม่ในฝรั่งเศส เพราะยังให้ความสำคัญกับรัฐหรือพรรคการเมือง ซึ่งเป็นสถาบันทางการเมืองหลักในการเมืองแบบเก่าอยู่ เห็นได้จากการเลือกใช้ยุทธวิธีหรือลักษณะกิจกรรมของขบวนการดังกล่าว ซึ่งปฏิเสธไม่ได้ว่าต้องพึ่งพิงสถาบันการเมืองแบบเก่า เพราะถ้าไม่พึ่งพิง WSF ก็คงไม่มีวันเกิดขึ้นอย่างแน่นอน เนื่องจากการกำเนิดขึ้นของ WSF เป็นผลมาจากการสนับสนุนจากของเครือข่ายพรรคและนักการเมือง

เพราะฉะนั้น ถ้ามองในความหมายที่ว่า NSM เกิดขึ้นในบริบทการเมืองแบบใหม่ โดยที่อำนาจทั้งหมดไม่ได้กระจุกตัวหรือผูกขาดอยู่ที่รัฐหรือสถาบันทางการเมืองหนึ่งใด แต่อำนาจนั้นได้กระจายตัวอยู่ทั่วไปในสังคม ซึ่งมีไว้ให้ผู้คนคอยใช้และหยิบแย่งช่วงชิงมัน (ดูเพิ่มเติมใน Foucault 1980a และ 1980b) ขบวนการทางสังคมบางส่วน (อย่างเช่น ATTAC) ก็ยังดำเนินกิจกรรมในลักษณะเหมือนขบวนการทางสังคมแบบเดิมอยู่ คือพยายามช่วงชิงอำนาจจากรัฐหรืออิงอยู่กับรัฐ เปรียบประหนึ่งว่าอำนาจทั้งหมดถูกผูกขาดอยู่โดยรัฐหรือพรรคการเมืองหนึ่งใดเท่านั้น ส่งผลให้เวลาทำอะไรก็ต้องดำเนินการผ่านสถาบันนั้นๆ เสมอ แตกต่างไปจากการเคลื่อนไหวของขบวนการทางสังคมแบบใหม่ที่มุ่งเน้นการสร้าง ความหมายหรือนิยามใหม่จากอำนาจที่ล่องลอยในสังคมต่อสิ่งที่เรียกร้อง/ต่อสู้/เคลื่อนไหว โดยไม่ต้องปะทะและช่วงชิงอำนาจจากรัฐโดยตรง ซึ่งเป็นการตกอยู่ในกรอบกติกาการเมืองแบบเดิม ตัวอย่างการเคลื่อนไหวตามบริบทการเมืองใหม่ที่ชัดเจนคือการเคลื่อนไหวของกลุ่มลิตทิสตรีใหม่ (neo-feminism) ซึ่งไม่ได้เคลื่อนไหวเพื่อปลดปล่อยตัวเองด้วยการเข้าไปปะทะกับความ เป็นชายที่ครอบงำสังคมโดยตรงผ่านการต่อสู้แบบเน้นสร้างความเหนือกว่า แต่พยายามสร้างความหมายหรือนิยามใหม่ๆ เข้ามาต่อสู้แทน¹

ประการที่สอง ในงานดังกล่าวเน้นขบวนการทางสังคมรูปแบบใหม่ในมิติของการเรียกร้องความยุติธรรมจากความไม่เป็นธรรมทางเศรษฐกิจ (ซึ่งมีกลิ่นอายของขบวนการทางสังคมแบบเดิม) และในมิติของการบริหารจัดการทรัพยากรธรรมชาติโดยชุมชน/ท้องถิ่นเป็นหลัก ทว่าไม่ค่อยเน้นให้เห็นถึงขบวนการทางสังคมรูปแบบใหม่ (ในซีกโลกใต้) ในมิติทางวัฒนธรรมชุมชน (the community-culture movements) ทั้งที่ขบวนการทางสังคมรูปแบบใหม่ในมิติดังกล่าวมีความสำคัญต่อการเสนอทางเลือกในการดำเนินวิถีชีวิตตามแนวคุณค่าเดิมของชุมชนตนเอง โดยไม่ต้องยึดติดอยู่กับการใช้ชีวิตแบบตะวันตกที่อิงกับกรอบคิดแบบเสรีนิยมใหม่ ด้วยยุทธวิธีการช่วงชิงการนิยามคำว่า “การพัฒนา” จากตะวันตก

¹ ดูข้อถกเถียงที่น่าสนใจในประเด็นนี้ได้จากบทความของ Downs (1993) และ Scott (1993).

มาอยู่ในรูปลักษณะ “การพัฒนาทางเลือก”² อาจเป็นได้ว่าคณะผู้เขียนหนังสือเล่มนี้ให้ความสำคัญกับการวิเคราะห์สังคมภายในกรอบคิดแบบสังคมนิยมเป็นหลัก จึงให้ความสำคัญต่อการบรรจุเนื้อหาและประเด็นทางเศรษฐกิจเป็นส่วนใหญ่ จนทำให้ละเลยประเด็นการเคลื่อนไหวในเชิงวัฒนธรรมไป ส่งผลให้งานดังกล่าวขาดความรอบด้านในแง่ของการเคลื่อนไหวทางสังคมแบบใหม่ไปอย่างน่าเสียดาย

ประการสุดท้าย หนังสือเน้นย้ำว่าขบวนการทางสังคม³ ที่ปรากฏในหนังสือถือเป็นขบวนการทางสังคมต่อต้านโลกาภิวัตน์ (anti-globalization) ตลอดทั้งเล่ม ซึ่งคำดังกล่าวเป็นคำที่มักถูกใช้โดยผู้สนับสนุนแนวทางแบบเสรีนิยมใหม่ เพื่อสร้างความชอบธรรมให้กับตนเองและลดทอนความชอบธรรมในการเคลื่อนไหวของขบวนการทางสังคมนิยมแบบใหม่ทั้งหลาย กระนั้น จากที่พิจารณาการเคลื่อนไหวของขบวนการทางสังคม ถึงแม้บางขบวนการอาจมีการประกาศอย่างชัดเจนว่าต่อต้านกระแสโลกาภิวัตน์อย่างสุดโต่ง แต่หากพิจารณาพฤติกรรมหรือวิธีการที่ใช้กลับพบว่าขบวนการทางสังคมนิยมดังกล่าวทั้งหลายมิได้ปฏิเสธผลสืบเนื่องของโลกาภิวัตน์ เช่น มีการใช้เครื่องมือสื่อสารทางไกลต่างๆ ในการก่อตัวเป็นเครือข่าย อย่างเช่น การจัดเวทีสังคมนิยม เพื่อขับเคลื่อนประเด็นในระดับโลก โดยเฉพาะประเด็นที่เกี่ยวข้องกับผลกระทบของเสรีนิยมใหม่ที่กำลังขยายไปทั่วโลก แต่ในขณะเดียวกัน ขบวนการทางสังคมนิยมเหล่านี้ก็ได้พยายามแก้ไขและเสนอทางออกที่สร้างสรรค์ไปพร้อมกันด้วย

อาจกล่าวได้ว่า ขบวนการทางสังคมนิยมเหล่านี้ไม่ได้มีความพยายามในการต่อต้านโลกาภิวัตน์ในทุกมิติ แต่ต่อต้านโลกาภิวัตน์ในมิติทางเศรษฐกิจเท่านั้น พุดอีกนัยหนึ่งตาม

² ดูตัวอย่างงานศึกษาประเด็นดังกล่าวของประเทศกำลังพัฒนาใน ฉัตรทิพย์ นาถสุภา (2529, 2534).

³ เนื่องจากในข้อวิจารณ์ประการแรกได้วิเคราะห์ว่า ตัวอย่างขบวนการทางสังคมนิยมในงานชิ้นนี้ได้รับการกล่าวอ้างว่าเป็น NSM นั้น บางตัวอย่างอาจไม่มีลักษณะเป็น NSM ดังนั้น เพื่อไม่ให้เกิดความคลุมเครือในการสื่อความ ในข้อวิจารณ์ประการที่สามจึงขอใช้คำว่า “ขบวนการทางสังคมนิยม” เพื่อกินความถึงทั้งขบวนการทางสังคมนิยมแบบเดิมและ NSM.

ทัศนะของแมนเฟร็ด สเตเกอร์ (Manfred Steger) จะพบว่าขบวนการทางสังคมดังกล่าว อาจจัดอยู่ในขบวนการตามลัทธิความยุติธรรมโลกนิยม (Global Justice Movement) หนึ่งในแนวทางย่อยที่นิยมอุดมการณ์โลกาภิวัตน์ซึ่งถือกำเนิดขึ้นมาเพราะต้องการต่อต้านขบวนการลัทธิตลาดโลกนิยม (เสรีนิยมใหม่) และอาจกล่าวได้ว่าเป็นหนึ่งในกลุ่มย่อยที่นิยมอุดมการณ์โลกาภิวัตน์ด้วยเช่นกัน (ดู แมนเฟร็ด สเตเกอร์ 2553, 160-194) ฉะนั้น การกล่าวอ้างว่าขบวนการทางสังคมนั้นเป็น “ขบวนการทางสังคมต่อต้านโลกาภิวัตน์” ตามที่ปรากฏตลอดหนังสือเล่มนี้ จึงสร้างความสับสนว่า การเคลื่อนไหวของขบวนการทางสังคมดังกล่าวเป็นการต่อต้านโลกาภิวัตน์ในทุกมิติ หรือต่อต้านโลกาภิวัตน์ในเฉพาะมิติทางเศรษฐกิจ (เสรีนิยมใหม่) เท่านั้น

กล่าวโดยสรุป หนังสือเล่มนี้ได้ฉายภาพให้เห็นถึงการเคลื่อนไหวของขบวนการทางสังคมในปัจจุบันได้อย่างละเอียด พร้อมกับเสนอแนวทางอื่นภายใต้คำขวัญที่ว่า “โลกอื่นที่เป็นไปได้” โดยไม่ได้จำกัดกรอบตัวเองอยู่เพียงแค่การพัฒนาตามแนวทางเสรีนิยมใหม่ ซึ่งถือเป็นชนวนเหตุของปัญหาหลายอย่างที่กำลังเกิดขึ้นอยู่ ณ ปัจจุบัน ทั้งปัญหาด้านเศรษฐกิจ ความไม่เป็นธรรมในสังคม การทำลายวิถีชีวิตชุมชน หรือแม้กระทั่งปัญหาสิ่งแวดล้อม อย่างไรก็ตาม งานชิ้นดังกล่าวมีข้อวิพากษ์อย่างน้อย 3 ประการหลัก *ประการแรก* ความพร่ามัวและซ้อนทับกันระหว่าง NSM และขบวนการทางสังคมแบบดั้งเดิมที่ยังแยกออกจากกันไม่ได้ (ยังคงเป็นปัญหาในเชิงทฤษฎีที่จะแยกสองสิ่งนี้ออกจากกันให้เด็ดขาด) โดยเฉพาะบางตัวอย่างที่ยังให้ความสำคัญกับการเคลื่อนไหวที่เน้นอำนาจการเมืองในบริบทเก่า *ประการที่สอง* ซึ่งอาจทับซ้อนกับประการที่หนึ่ง นั่นคือการละเลยขบวนการทางสังคมแบบใหม่ในมิติเชิงวัฒนธรรมชุมชน โดยเน้นเฉพาะการเคลื่อนไหวในมิติทางเศรษฐกิจและสิ่งแวดล้อมเป็นหลัก จึงทำให้งานดังกล่าวอธิบายมิติของการเคลื่อนไหวแบบ NSM ได้ไม่รอบด้าน และ *ประการสุดท้าย* ซึ่งก็ทับซ้อนกับข้อสังเกตประการแรกเช่นกัน คืองานชิ้นนี้ นำขบวนการทางสังคม (ทั้งแบบเดิมและแบบใหม่) ไปเชื่อมโยงกับ “ขบวนการทางต่อต้านโลกาภิวัตน์” อย่างสนิทแนบแน่นเสมือนเป็นสิ่งเดียวกัน ทั้งที่ในความหมายเชิงวิชาการ คุณลักษณะของทั้งขบวนการทางสังคมแบบเดิม ขบวนการทางสังคมแบบใหม่ และขบวนการทางสังคมต่อต้านโลกาภิวัตน์นั้นยังมีข้อต่างทั้งในแง่เป้าหมายและวิธีการ

กล่าวอย่างถึงที่สุดแล้ว ในงานชิ้นนี้จึงยังไม่ได้ชี้ให้เห็นถึงความชัดเจนของสิ่งที่เรียกว่า “NSM” ตามที่งานดังกล่าวพยายามจะกล่าวอ้างและตอกย้ำตลอดทุกหน้ากระดาษ ในทางกลับกันในบางจุดมันยังได้สร้างความสับสนแก่ตัวผู้อ่านด้วย โดยเฉพาะการแยกความแตกต่างระหว่าง NSM ขบวนการทางสังคมแบบเดิม และขบวนการทางสังคมต่อต้านโลกาภิวัตน์

รายการอ้างอิง

เอกสารภาษาไทย

- ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. 2529. *บ้านกับเมือง*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สร้างสรรค์.
- ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. 2534. *วัฒนธรรมไทยกับขบวนการเปลี่ยนแปลงสังคม*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ทอม เมอร์ติส, บรรณาธิการ. 2555. *ขบวนการในความเคลื่อนไหว: อีกโลกหนึ่งจะเป็นจริงได้หรือไม่?*. แปลโดย ภัคดี วีระภาสพงษ์, สุนทรี เกียรติประจักษ์, ธีรวัณ วงศ์ทองสวรรค์ และ เพียรพร ดีเทศน์. นนทบุรี: สำนักพิมพ์ฟ้าเดียวกัน.
- แมนเฟร็ด สเตเกอร์. 2553. *โลกาภิวัตน์: ความรู้ฉบับพกพา*. แปลโดย วรพจน์ วงศ์กิจรุ่งเรือง. กรุงเทพฯ: โอเพ่นเวลดส์.

เอกสารภาษาอังกฤษ

- Downs, Laura Lee. 1993. "If 'Women' is Just an Empty Category, then Why Am I Afraid to Walk Alone at Night? Identity Politics Meets the Postmodern Subject." *Comparative Studies in Society and History* 35(2): 414-437. Accessed November 27, 2014 doi: <http://dx.doi.org/10.1017/S0010417500018429>.
- Foucault, Michel. 1980a. *The History of Sexuality Volume 1: An Introduction*. New York: Vintage Books.
- Foucault, Michel. 1980b. *Power/Knowledge: Selected Interview and Other Writings 1972 -1977*, edited by Colin Gordon. New York: Pantheon Books.
- Scott, Joan W. 1993. "The Tip of Volcano." *Comparative Studies in Society and History* 35(2): 438-443. Accessed November 27, 2014. doi: <http://dx.doi.org/10.1017/S0010417500018430>